

А.ДАБЫЛОВТЫҢ «БАҲАДЫР» ДЭСТАНЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Усманова Айсулу

Қарақалпақ мәмлөкетлик университети, қарақалпақ филологияси хәм
журналистика факультети 3-курс студенти

Илмий басшы: PhD Г. Алламбергенова

Таяныш сөзлер: фразеологизм, лексика, сөзлик қурам, стилистика, көркем текст, синоним, вариант, эмоционал-экспрессивлик.

Басқа түркий тиллери сыяқлы фразеологизмлер, қарақалпақ тил билиминде де айрықша орынға хәм фразеологиялық қатарларға оғада бай. Фразеологиялық сөз дизбеклери таяр пүтин бир бирлик сыпатында қәлиплескенликтен оның пүткил қурылысына турақлылық тән. Бундай турақлылық оның жеке компонентлери арасында да, хәр бир компоненттин бир-бири менен байланысыў формасында да көринеди. Хәр қандай орынсыз өзгерислер улыўма мәниниң бузылыўына алып келеди. Лексикамыздың ең бир бай қатламы есапланатуғын турақлы сөз дизбеклерин әдебиятымызда көплеп ушыратамыз. Фразеологизмлер тилимизде көбинесе аўыспалы мәниде қолланылып, әдебий образларды сүүретлеўде оның стильлик көркемлигин арттырады. Сонлықтан да, көркем шығармаларда кеңнен қолланылады. Бул бойынша Акад. В.В.Виноградов тил адамлардың турмыс хызметине байланыслы хәр қыйлы функцияларды атқарады. Тилдиң ең әҳмийетли жәмийетлик функциялары мыналардан ибарат: 1)сөйлесиў (общение), 2)хабарлаў (сообщение), 3)тәсир етиў (воздействие) усындай функцияларды атқарыў ушын тарийхый раўажланыўда тилдиң айырым бөлшеклери сыпатында олардың өзине тән болған айрықша лексика-фразеологиялық, гейпара морфологиялық кураллары қәлиплеседи. Тилдеги бундай бөлшеклер тилдиң функциональ стильлери деп аталады[1.6].

Көркем шығармалар тилиндеги фразеологизмлерди үйрениў бойынша бир неше түркий тиллеринде изертлеўлер «Фразеологизмлердиң көркем әдебиятта қолланылыўы» [2], атлы монографиясы, «Абдулла Қаххорнинг фразеологик новаторлиги» [3], Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «Қарақалпақ дәстаны» шығармаларының өзбекше аўдармасында фразеологизмлердиң өзине

тән өзгешеликлер [4], И.Юсупов шығармаларының фразеологизмлердің стильлик хызметлери [5] бойынша диссертациялар қорғалды.

Белгили жазыушы хәм шайырларымыз да шығарма дөретиўде фразеологиялық сөз дизбеклерине, нақыл-мақалларыға сүйенеди. Себеби, олардың лексика-семантикалық өзгешеликлери шығарма дөретиў барысында автордың имканиятларын толық ашып бере алады.

Биз бул мақаламызда қыссахан, шайыр А.Дабыловтың «Баҳадыр» дәстанындағы фразеологизмлердің қолланылыў өзгешелигине тоқтап өтемиз. Аббаз Дабылов шығармаларында фразеологизмлердің шеберлик пенен, шығарма тилинің қунлылығын асырыў ушын қолланылғанын көриўге болады. Мысалы:

–Азат аға, **қулағың сал** сөзиме,
Бир ысық көриндің мениң көзиме,
Сарғыш енипти деп айттың жүзиме,
Айтқаның дурыс, кемелип жүр мәдарым.(133-бет)

Бул берилген қатардың өзінде хәр бир қатарында “қулақ салыў” – тыңлаў, “көзине ысық көриниў” – жақын көриў, таныў, “жүзине сарғыш ениў” – қартайыў, солыў, қыйналыў мәнилери беретуғын турақлы сөз дизбеклери қолланған.

–Ата, малсызбедиң мени сатқандай,
Қуўанасаң **жерден алтын тапқандай**,
Бир саразбан жүрегимди шаққандай,
Ишимди ашытты отырсам, турсам.(140-бет)

Жоқарыда келтирилген қатарда тилде таяр түринде ушырасатуғын «жерден жети қоян тапқандай», «ишин жандырыў» фразеологизмлерине азы-кем өзгерис киритип «*жерден алтын тапқандай*», «*ишин ашытыў*» түринде қолланғанын көремиз.

Шайыр шығармаларында фразеологизмлер түрли көринисте ушырасады, айырым турақлы сөз дизбеклериниң компонентлериниң орын тәртиби сақланған халда гезлесе, айырымларында орын тәртибиниң алмасыўы, компонентлериниң бири түсирилип қолланылыўы яки болмаса сөз қосылып қолланылыўы сыяқлы шайырдың шеберлигинен келип шығып өзгерислерди ушыратыў мүмкин. Мысалы:

Қысқа жип келмей гүрмеўге,
Неше сапар жыладың(114-бет)

Жалынлай шығады иштен хәуирим,
Ләрзем алып **езилип тур баўырым...**(113)

Бир түри бар қызлардың,
Алты барып, бес қайтып,
Талайын көрген есиктин
Сақлан, балам солардан...(120-бет)

Жоқарыдағы қатарларда «қысқа жип гүрмеўге келмеў», «баўыры езилиў», «Есик көрген» турақлы дизбеклериниң компонентлери автордың шеберлиги менен шығарманың көркемлигин асырыў хәм поезиялық шығарма талапларына сәйкеслендириў мақсетинде азлы-кем өзгериске ушырағанын көриўимизге болады. Бул болса шығармадағы персонажлардың характерин, сол ўақыттағы кеўил-кейпиятын оқыўшыға тәсирли жеткерий хәм ўақыяларды бир-бири менен байланыстырыўда әҳмийетли рол атқарып тур.

Фразеологизмлердиң ең қурамалы түри болған еки компонентли фразеологизмлер бойынша қарақалпақ тил билиминде илимпаз Г.Айназарованың кандидатлық диссертациясы жақланды. Мийнетте теңлес еки компонентли фразеологизмлер лексикалық хәм грамматикалық өзгешеликлерине тоқтап өтилген (6). Бундай өзгешеликке ийе теңлес еки компонентли фразеологизмлер А.Дабыловтың «Баҳадыр» дәстанында да ушыратамыз:

Әкем өлип мен табалмай дүня-мал,
Харамнан пышық жоқ, таўықтан ҳадал.(134-бет)

Шынарғүл үйге келсем дүзим жоқ,
Дүзге келсем үйим жоқ,
Келин алып жумсаўға,
Қатты-күшли күйим жоқ...(116-бет)

Бунда биринши мысалда халқымызда «харамнан жоқ пышығы, ҳадалдан жоқ таўығы» теңлес еки компонентли фразеологизми орын-тәртиби өзгертилип қолланған. Екинши берилген мысалда болса «үйге келсем дүзим жоқ, дүзге келсем үйим жоқ» түриндеги теңлес еки компонентли фразеологизми бунда бир баласы менен жесир қалған Шынарғүлдиң турмыслық жағдайы, жоқшылықтан қолы узармай шеккен азаплары дәл туўра мәнидеги сөзлер менен емес «үйге

келсем дүзим жоқ, дүзге келсем үйим жоқ» деген бир ғана теңлес еки компонентли фразеологизм арқалы тәсирли түрде ашып берилген.

Фразеологизмлердің және бир дыққатқа ылайық жери, олар шығарма тилине миллий характер бере алады. Себеби, турақлы сөз дизбеклериниң баслы сыпатларының бири бир тилден екинши тилге сөзбе-сөз аўдармаланбаўы. Фразеологизмлер халықтың тарийхый раўажланыўы дәуиринде пайда болып жәмийет санасына сиңген. Мине, усындай фразеологизмлер шайыр А.Дабылов шығармаларының тилин де миллийлик пенен безей алған. Тилимиздин гөззаллығын тәмийинлейтуғын фразеологизмлер де қарым-қатнас жасаў процесинде пикиримизди өткир, тәсирли ҳәм образлы етип жеткерип бериўде гиреўли хызмет етеди.

Лингвопоетиканың тийкарғы мәселелериниң бири – сөз ҳәм образ, образлылық мәселеси. Сөз поетикалық тилде естетикалық функцияға ийе болыўы менен бирге көркем образ жасайтуғын негизги дерек болып есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва, 1963, -Б.6
2. Қожахметова Х Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылыўы. - Алматы, 1972.
3. Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдулла Каххара: Автореф. дисс.. канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.
4. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси. (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2006.
5. Г.Алламбергенова И.Ю.Супов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши Филол.фан.филос.док. (PhD) ...автореф. –Нөкис, 2019. Г.Алламбергенова Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги синонимия Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2016. №4. -Б. 119-122
6. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексика- семантикалық ҳәм стильлик өзгешеликлери. - Нөкис, 2015.